ISSN 1300-3372

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

AYLIK DERGİ

452

SAYI 452 YIL XXXVIII ARALIK 2000

TÜRK KÜLTÜRÜ

Yayın Ta.: Kasım / 1962
Yayımlayan:
TÜRK KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ
Kuruluş Ta.: Ekim 1961

★

İmtiyaz Sahibi
Prof. Dr. Şükrü ELÇİN

★

Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet B.
ERCİLASUN

★

Fiyatı: 600.000-TL.
Yıllık Abonesi
(2000 yılı için)
6.000.000-TL..

Yurtdışı:
- $ 25.-
- DM. 40.-
Abone bedeli, 171.379 numaralı posta çeki hesabına yatırılabilir. Ödemeli gönderilmez.

★

Dergiye gönderilen yazılar basılsın basılmasın iade edilmez. Dergideki yazılar kaynak gösterilerek alınabilir. Makalelerdeki fikirler imza sahiplerine aittir.

Türk Kültürü, uluslar arası hakemli dergidir.

★

İdare ve yazışma adresi:
BAHÇELİEVLER
SONDURAK,
17. SOKAK, NU. 38
06490 ANKARA
Tel: 213 31 00
Faks: 213 41 35

★

Dizilip Basıldığı yer:
Ankara Üniversitesi Basımevi
Beşevler / Ankara
Tel: 213 66 55

İÇİNDEKİLER

Enstitümüze Büyük Emekleri Geçen Rahmete Kavuşmuş Üyelerimiz 705

Kürtçe Televizyon

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun 709

İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri

Lütfi Şeyban 711

Göçebelikten Rönesansa Bir Türk Devleti: Timurlular

Prof. Dr. İsmail Aka 716

Ölümünün IV. Yıldönümü Dolayısıyla:

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Hayatı ve Eserleri

Doç. Dr. Feda Şamil Arık 724

Selim Mirza ve Rubaileri

Dr. Hasan Avni Yüksel 739

Daracık Düşler'den Geniş Ufuklara

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ... 743

Azerbaycan Edebî Meclisleri

Aljira Topalova 749

Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)

Yrd. Doç. Dr. Davut Kılıç 752

Türkiye'de Gagavuz Halk Kültürü, Tarihi, Dili ve Edebiyatı Üzerine Yapılan Yayınlara Toplu Bir Bakış

Nail Tan 761

Şâhî Divanı'na Dair

Tûbâ Işınsu İsen 769

Sayın okuyucularımızın Enstitümüze gönderdikleri istek yazılarında adresleri ile birlikte posta kod numaralarını da bildirmeleri rica olunur.

SELÇUKLULARA KADAR ANADOLU'DA GREGORYEN ERMENİ KİLİSESİ (M. 451-1100)

*Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ**

ÖZET

Gregoryen Ermeni Kilisesi ve mensupları, asırlar boyunca işgal ve istilaya uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan yaşadıkları coğrafya da, Selçukluların gelişine kadar dinî inançlarından dolayı devamlı dışlanmışlardır. Gregoryen Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsilinde (451) çıkan kararları kabul etmeyerek, inanç noktasında Hristiyan âlemini temsil eden büyük kiliselerden ayrıldı. Bu durum Bizans İmparatorlarını ve ruhban sınıfını rahatsız ettiğinden Ermeni Kilisesini ve Gregoryen Hristiyanlığın otonomisini yok etmeye kalkıştılar. Neticede oldukça fazla rahatsız olan Ermeni Kilisesi ve mensupları hafif vergi mukabilinde mal ve can emniyetinin yanı sıra dinî özgürlüklerini de temin eden Selçukluların idaresine girmeyi tercih ettiler.

Gregoryen Hristiyanların yaşadığı coğrafya, Kuzey-batı İran, Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmı ve Güney Kafkasya, tarih boyunca güçlü devletlerin ilgi sahasına girdiğinden sürekli olarak bir çatışma alanı olmuştur. Bu coğrafya da yer alan Gregoryen Hristiyanlığa mensup Ermeniler, geçici bir süre Müslüman Arapların bölgede görülmesiyle rahatlamışlarsa da Selçukluların gelişine kadar, hâkim devletler tarafından devamlı baskı altında tutularak dinî inançlarından vazgeçirilmeye çalışılmıştır.

Hristiyanlığı kabul etmeden önce Ermeni toplumunun dini, Sasaniler ile Ermeniler arasında müşterek bir din olan *Zerdüşt* (Ateşe tapma) dinidir(1). Ermenilerin arasına Hristiyanlığın girmesi(2) (MS. 301) yavaş yavaş onları Zerdüştlükten uzaklaştırdı. Bu durumu gören Sasani hükümdarları, Hristiyanlığın Ermeniler arasına yerleşmesinden rahatsız oldu(3). Sasani hükümdarlarından Keyhüsrev ve Ardeşir, Ermenilerin eski dinlerine dönmesi için binlercesini İran içlerine sürerek ilk büyük tehciri gerçekleştirdi(4). Sasaniler, Ermenileri yeniden ateşe tapmaya mecbur edince, yapılan baskıya daha fazla dayanamayan Hristiyan Ermeniler, isyan ederek Roma'ya sığınmak zorunda kaldılar(5). Bu ayaklanmayı fırsat bilen Zerdüşt din adamları, imparatorluğun sınırları içerisinde kalan Hristiyanların, Zerdüşt olmalarını İmparator II. Yezdegerd'den talep etti. O da yayımladığı fermanla 451 Ağustosuna kadar, herkesin bir yıl içerisinde Zerdüştlüğü kabul etmesini mecbur kıldı. Zerdüştlüğe dönmeyen Gregoryen Hristiyan yöneticilerin bir kısmı kuvvetleriyle birlikte öldürüldü(6). Geriye kalanlar ise kendilerini ve mensuplarını kurtarabilmek için görünüşte

---

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) A. Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara 1997, s. 16.

(2) Ermeni toplumunun arasına Hristiyanlığın girişi için bkz. S. Orbelıan, Hıstoıre De La Sıoune II, Saınt Petersbourg 1864, s. 35 vd.

(3) K. Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1988, s. 31.

(4) A. H. Saral, Ermeni Meselesi, Ankara 1970, s. 30

(5) G. Abû'l-Faraç, Abû'l-Faraç Tarihi I, (nşr. R. Doğrul), Ankara 1987, s. 155.

(6) M. Ormanyan, The Church Of Armenıa, London 1955, s. 22.

dinlerinden döndüklerini açıkladılar[7]. Böylece Zerdüşt kültü, Gregoryen Hristiyanların ibadet ettiği mabetlere yerleşti[8] ve dinî pratikler olarak uygulanmaya başlandı[9].

Ermeni tarihçileri, Ermenilerin diğer milletlerden önce Hristiyanlığı kabul ettiklerini ve 301 yılında ilk Hristiyan devlet olduklarını belirtir[10]. Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiği ve Gregoir'in Ermeni Kilisesi'nin başına geçtiği dönemlerde, Roma'da dinî tartışmalar sürmekteydi[11]. Hristiyanlara karşı yaptığı amansız mücadele ile tanınan İmparator Maximin (310-313) tarafından, Ermenilere karşı yapılan işkenceler neticesinde münasebetler kesilmişti. Konstantin'in tahta geçmesiyle Hristiyanlığa serbestlik tanındı ve Ermeni toplumuyla yeniden iyi ilişkiler gelişti[12].

Başlangıçta bir takım olumsuzluklar içerisinde gelişen Gregoryen Ermeni Kilisesi, ilk üç konsilde alınan bütün kararları kabul etti[13]. Fakat 451 tarihinde Bizans İmparatoru Marcianus tarafından toplanan İstanbul-Kadıköy Konsilinde, İskenderiye Patriği S. Cyrille'nin İsa'da iki tabiatın sıkıca birleşmiş olduğu tezi formülleştirilerek, Hristiyanlığın kutsal bir inancı şeklinde kabul edildi[14]. Ermeni toplumu ve ruhaniler, kendi iç meseleleri ve Sasanilerle yapılan mücadeleler sebebi ile katılmadıkları Kadıköy Konsilinde çıkan "İsa'nın iki tabiatlı" olduğu görüşünü kabul etmediler. Çünkü Gregoryen Ermeni Kilisesi bu görüşün zıttı olan "İsa'nın tek tabiatlı" olduğu şeklindeki Monofizit görüşü kabul ediyordu[15]. Bu kararı ile Gregoryen Hristiyanlığı yani Ermeni Kilisesi, Hristiyan aleminin büyük bir çoğunluğuna ters düşmüş oldu. Bundan sonra Gregoryen Ermeniler, kiliselerinin ruhani lideri olan Eçmiyazin Katoğikos'una tâbi oldular[16]. Kendi inançlarını kadim ve Apostolik karakter taşıdığını savunan Ermeni Kilisesi[17], Hristiyan dünyasında or-

---

(7) Görüldüğü gibi güçlü İran devletiyle, Roma ve Bizans İmparatorlukları arasında meydana gelen savaşlar, genellikle Ermenilerin yaşadıkları topraklarda ve bu topraklara hâkim olmak amacıyla yapıldığından, Ermeni halkının dayanma gücü kırıldı. Bu durum Ermeni toplumunun çeşitli parçalara bölünerek, yaşamasına sebep olmuştur. Bkz. M. Mirza Bala, **Ermeniler ve İran**, İstanbul 1927, s. 20.

(8) Bugün de Gregoryen Ermenilerin Hristiyanlık anlayışlarında, Zerdüştlüğün izlerine rastlanır. Ermenileri diğer Hristiyanlardan ayıran en önemli özelliklerinden bir tanesi de "kurban" kesmeleridir. Geniş bilgi için bkz. M. Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s. 40; Ayrıca bkz. A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 48.

(9) A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 50.

(10) Geniş bilgi için bkz. M. Ormanyan, age., s. 5; Ş. Kuzgun, **Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri**, Ankara 1996, s. 301.

(11) Putperest Helenizm'le Hristiyanlığın mücadele ettiği dönemler için bkz. A. A. Vasılev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (nşr. A. M. Mansel), Ankara 1943, s. 53-61.

(12) A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 57; Ayrıca Konstantin'in Hristiyanlığı ile ilgili tartışmalar için bkz. G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (nşr. F. Işıltan), Ankara 1991, s. 42 vd.

(13) M. Ormanyan, age., s. 16; A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 46; K. Gürün, age., s. 48; ilk üç konsilde alınan kararlar özet olarak Hz. İsa'nın Allah ile beraber aynı cevherde tek vücut hâlinde aynı tabiata sahip olduğu ve kiliselerde yapılacak düzenlemelerle beraber Hz. İsa'nın doğum günü tespit edildi. Bkz. İ. Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984, s. 15 vd; bu konuda daha geniş bilgi için bkz. F. Dvornık, **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**, (nşr. M. Aydın), Ankara 1990, s. 1-15.

(14) F. Dvornık, age., s. 16; Geniş bilgi için bkz. M. Aydın, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrinin ve Hristiyan İ'tizalleri", **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, S: 5, Ankara 1982, s. 154 vd.

(15) Kadıköy konsilinde alınan kararların ortaya çıkardığı sonuç; Bizans'ın merkeziyle devletin doğu eyaletleri arasındaki uçurumun derinleşmesine sebep oldu. Mısır ve Suriye'deki Hristiyanların büyük bir çoğunluğu monofizitliğe katılarak Kadıköy doğmasını reddetti. Diyofizit Bizans Kilisesi ile Hristiyan doğunun monofizit kiliseleri arasındaki fikir ayrılığı bu andan itibaren Bizans İmparatorluğunun kilise ve devlet siyasetinde en önemli problemlerinden birisini oluşturdu. Bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s. 55.

(16) Cevdet Paşa, **Tezâkir (21-29)**, (nşr. C. Baysun), Ankara 1991, s. 234 vd; Ermeni Kilisesinin başına geçen Katoğikosların (ruhani başkanların) kronolojik olarak görev süreleri için bkz. S. Orbelıan, **Histoire De La Sıounıe I**, Saınt Petersbourg 1864, s. 274 vd.

(17) Gregoryen Ermeniler, Hristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda *Thade* (Thadeus) ile *Barthelemy* (Bartholemeus) tarafından aydınlandıklarını ve *Saint Gregoire'un* öncülüğünde toptan Hristiyanlığı benimsediklerini kabul ederler. Yine Ermeniler Hristiyanlığı toplu olarak kabul ettiklerini ve "Apostolik" (Havari

taya çıkan ayrılığın bir neticesi olarak, Gregoryen Ermeni Kilisesi adı ile anılmaya başlandı[18]. Başka bir ifadeyle Ermenilerin yaşadıkları topraklarda ve civarda Hristiyanlık faaliyetlerini yürüten Gregoire'nin (Kirkor) ismine izafeten Ermeni Kilisesine "Gregoryen Kilisesi" de denilmektedir[19].

Gregoryen Ermeni Kilisesinin bu farklılığını, sadece Kadıköy Konsilini reddetmesinden ve sonraki konsilleri tanımamasından ileri geldiğini[20] belirtmekle beraber, Roma ile Ermenilerin yaşadığı bölge arasındaki coğrafi uzaklık ayrılmayı kolaylaştıran başka bir neden olmuştur[21].

Aziz-Kirkor'un beşinci göbekten torunu olan Patrik, Arsaklı Aziz-Sahak (387-439) ve Aziz-Mesrop Mastoç'un gayretiyle 392-405 yılları arasında "Danyel Alfabesi" ıslah edilerek bugünkü "Ermeni Alfabesi" meydana getirildi[22]. Böylece Süryanice'den ve Yunanca'dan kutsal kitaplar Ermenice'ye çevrilerek, Ermeni Kilisesi etrafında oluşan Gregoryen Hristiyanlığı dinî kültür otonomisine kavuşmuş oldu[23]. Bu durum Ermeni Kilisesini, fikrî anlamda Hristiyan âlemini temsil eden büyük kiliselerden ayrıldıktan sonra Ermeni milliyetçiliğinin temeli ve millî birliğin ana unsuru hâline getirdi. Bu gelişmeden rahatsız olan Bizans İmparatorları ve Ortodoks ruhban sınıfı, asimilasyon politikalarının gereği olarak, sadece Ermeniler arasındaki feodal aileleri ortadan kaldırmakla yetinmeyip, Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin otonomisini de yok etmeye kalkıştılar[24]. Patriklerin, imparatorları tahrik etmesi ile Ermeni Kilisesine ve mensuplarına dinî baskılar yapıldı. Kendi inançlarını benimsetmek ve Rumlaştırmak maksadıyla Gregoryen Kiliseleri yakılıp yıkıldı ve Ermeni toplumu sürgün edildi[25].

Baştan beri izahına çalıştığımız fikir ayrılığından dolayı, Bizanslılara kızan Gregoryen Ermeni Kilisesi, 491'de Vağarşabat'da (Eçmiyazin) Kadıköy Konsilinin kararlarını bir kez daha reddetti[26]. Bununla da yetinmeyen Gregoryen Ermeniler, 506 ve 648 yıllarında Dvin'de toplanan iki ayrı konsilde de görüşlerini bir daha yenileyerek Monofizitlere katıldıklarını resmen tescil ettiler[27]. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Jüstinyen ve Kudüs Rum Patriği, Kudüs'teki Ermenilere baskı yapmaya ve onları kendi mezheplerine çevirmeye çalıştı. Neticede Kudüs'teki Ermeni ruhanîleri diğer kiliselerle olan ilgilerini kestiler. Bugün hala varlığını sürdüren Kudüs Ermeni Patrikhanesinin temelleri de böylece atılmış oldu[28].

---

lere ait) bir özellik taşıdıklarını ileri sürerler. Gregoire (Kirkor), ilk Ermeni Kilisesini Eçmiyazin'de (Erivan yakınında bir bölge) kurarak, onu yirmi beş yıl yönetmiştir. Ermenilere göre; Hz. İsa, Eçmiyazin'e inerek Ermeni Kilisesini kurduğu gibi onu doğu ve batıdaki kiliselerden müstakil olarak ortaya çıkartmıştır. Bkz. G. Tümer, A. Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 1997, s. 307; Ayrıca bkz. A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 35 vd.

(18) M. Ormanyan, age., s. 14; G. Tümer, A. Küçük, age., s. 308; A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 45 vd.

(19) Ş. Kuzgun, "Misyonerlik ve Hiristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cumhuriyetin 60. Yılına Armağanı**, Kayseri 1983, s. 69; Aynı zamanda bu Ermenilere *"Düz Ermeni"* veya Ermenice ismiyle *"Lusavorçağan"* (Nur saçıcı-Aydınlatıcı) da denilmektedir. Geniş bilgi için bkz. M. F. Kırzıoğlu, "Armenya/Yukarı-Eller-Tarihinin İç Yüzü/Dede Korkut Oğuznameleri'nin Mahiyeti", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 136.

(20) **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, (nşr. B. Kodaman), Ankara 1994, s. 28 nu: 29.

(21) Y. Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu", **Belleten**, XLVII-188, (Eylül-Aralık 1983), s. 1133.

(22) Geniş bilgi için bkz. M. F. Kırzıoğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s. 187; A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 143.

(23) M. A. Kaşgarlı, **Kilikya Tabi Ermeni Baronluğunun Tarihi**, Ankara 1990, s. 47.

(24) K. Gürün, age., s. 39.

(25) A. Yuvalı, "Tarihi Devirlerde Ermenilerin İdari Statüleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1990, s. 130.

(26) E. Uras, **Ermeniler** (Türk Tarihinin Anahatları Eserinin Müsveddeleri No: 6), - 1933, s. 20.

(27) M. Ormanyan, age., s. 27,34; M. A. Kaşgarlı, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Tarihinin Belgelerle İspatlanması", **XI. TTK V**, Ankara 1994, s. 1870.

(28) N. A. Banoğlu, **Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü**, Ankara 1976, s. 55.

Hristiyan dünyasında ilk defa ciddî fikir ayrılığına sebep olan Kadıköy Konsiline şiddetle muhalefet eden Gregoryen Hristiyanlar, dinî inançlarına[29] sıkıca sarıldı. Bu dönem Ermeni Kilisesi ile Bizans Kilisesinin münasebetlerinin bozulduğu devreye rastlar. Bizans İmparatorluğu, Ermeni toplumunun feodal aile reislerini uzaklaştırıp yerlerine kendi memurlarını gönderdiği gibi, bölge ahalisini de Trakya'ya naklederek yerlerine savaşlarda ele geçirilen esirleri getirip iskan etti[30].

Bizans İmparatorluğunun Anadolu politikası Roma'ya nazaran daha sertti. Bilhassa Anadolu'nun doğusunda yaşayan ve diyofizit olmayan toplumları kendi kiliselerine bağlama ve Rumlaştırma amacını taşıdığından Gregoryen Ermeni Kilisesi ve mensupları üzerindeki dinî baskılar daha da arttı[31].

İranlılar tarafından Suriye ve Filistin'in işgali, İmparator Herekliusʼu (610-614), Suriye ve Mısır'daki monofizitleri, ileride Bizans İmparatorluğunun düşmanlarıyla birleşeceği endişesine sevk etti. Bu endişe onu ve İstanbul Patriği Serge'i bir defa daha Gregoryen Ermeni Kilisesini, Bizans Kilisesi ile birleştirme arzusuna yöneltti. Böyle bir hedefe ise ancak monofizitlik lehine olan bir uzlaşma ile varılabilirdi. Bu amaçla Patrik Serge, 619 yılında yeni bir doktrin önerdi. Buna göre "İsa, bedenleşmesinden sonra, insanî ve ilahî olarak ne iki iradeye ne de iki enerjiye sahipti. Sadece bir iradeye ve enerjiye sahipti." Monofizitliğe açık bir taviz olan doktrin, ılımlı monofizitleri İstanbul Kilisesi ile birleştirdi. Ama Ermeni Kilisesi ve yöneticilerinden beklenen olumlu cevap yine gelmedi[32].

---

(29) Gregoryen Ermeni Kilisesini diğer Hristiyan kiliselerden ayıran bazı önemli özellikleri şöyle sıralamak mümkündür.

a- Gregoryen Ermeni Kilisesi millîdir.

b- Ruhanî başkan "Katoğikos" (milletin temsilcisi) diye adlandırılır.

c- Ermeni Kilisesinin merkezi, bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan Erivan yakınındaki Eçmiyazin'de dir. Eçmiyazin İsa'nın indiği yer anlamındadır. Kilisenin Petrus tarafından değil, İsa tarafından kurulduğunu kabul eder. Bundan dolayı da Papanın liderliğini, Hristiyan Kilisesi için bir dogma kabul etmez.

d- Bugün Gregoryen Ermenilerin, Eçmiyazin (birinci derece) ve Beyrut da (ikinci derece) Katoğikoslukları, İstanbul ve Kudüs de patrikleri mevcuttur.

e- Ermeni Kilisesi, dogmaların kesin kaynağının ekümenik konsiller olduğunu ve ekümenik konsil olarak da ilk üç konsili kabul eder. Bunlardan sonra yapılan konsilleri kabul etmez. (Ortodokslar yedi, Katolikler yirmi konsil kabul ederler.) İlk üç konsilde İsa-Mesih'in ve Kutsal Ruhun tanrılığı, İsa'nın tabiatlarının birliğinin açıklandığına inanır.

f- Dogmaların izahında Ermeni Kilisesi eski izahları titizlikle muhafaza eder ve dogmatik tarifleri açıklama yetkisinin de gerçekten ekümenik olan konsillerde olduğunu kabul eder.

g- İsa'da tek tabiat kabul eder (İlahî ve insanî tabiatların İsa'da birleştiğine inanır).

h- Filyök (Filiogue: Kutsal Ruhun-Baba veya Oğuldan çıkması meselesi) takısını reddeder.

i- Papaya ait otoriteyi ve onun yanılmazlığını kabul etmez ve kilisenin günahları bağışlama görüşünü reddeder.

j- Hayvan kurban etmeyi ve eski inançlarından kalma bazı merasim ve ayinlerini sürdürürler.

k- Gregoryen Ermeni Kilisesi ikonları eski putperest adeti sayarak reddeder. Daha geniş bilgi için bkz. G. Tümer, A. Küçük, age., s. 309 vd; İ. Sakarya, age., s. 17; M. Hocaoğlu, age., s. 41 vd.

(30) K. Gürün, age., s. 32; Bizans İmparatoru Mavkirios (582-602), İran Hükümdarı II. Hüsrev'e gönderdiği mektupta Ermeniler hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir. "Bizim aramızda huzur bilmeyen, boyun eğmeyen ve nifak sokan bir halk yaşamaktadır. Ben ülkemde yaşayan Ermenileri toplayayım ve Trakya'ya göndereyim. Sen de, senin ülkende yaşayan Ermenileri doğuya (Anadolu'ya) gönder. Eğer onlar bu bölgelerde ölürlerse, bilki bizim düşmanlarımız yok olmuşlardır. Eğer onlar, muzaffer olup sağ kalırlarsa bizim düşmanlarımızı yok etmiş olacaklardır (Avarlar-Araplar). Biz ise bu durumda barış içinde yaşayacağız. Eğer onlar kendi ülkelerinde kalırlarsa kesinlikle biz barış içinde yaşamayacağız." Bkz. B. N. Arakelyana-A. R. İoannisyana, İstoriya Armyanskovo Naroda, Erivan 1951, s. 100 vd. naklen, E. Kürkçüoğlu, "Ortaçağ'da Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti", **Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, (nşr. Atatürk Araştırma Merkezi), Ankara 2000, s. 41 vd.

(31) Belâzurî, **Futûhu'l Büldân**, (nşr. M. Fayda), Ankara 1987, s. 278.

(32) F. Dvornık, age., s. 21 vd; M. Ormanıan, age., s. 33.

Bölgede Arap istilalarının başlamasıyla Gregoryen Ermeni Kilisesinin, Müslümanların hâkimiyetinde geçirdiği dönemler Kilise Tarihinde millî ve edebî bir inkişaf devri olarak kabul edilir[33]. Bizans İmparatorluğunun sınır dışı ettiği Gregoryen Ermeniler, Araplar tarafından Malatya'ya yerleştirildiler. Bu durum Gregoryen Ermenileri, Arapların müttefiki yaparken diğer taraftan Bizans'a karşı olan düşmanlığı bir kat daha artırdı[34].

Arapların, kendilerini Hristiyanlık zemininde serbest bıraktıklarını gören Gregoryen Hristiyan yöneticiler[35], Arap istilâsı geldikçe ona boyun eğmeye, istedikleri vergiyi ve tayin ettikleri valiyi kabule başladılar. Gregoryen Hristiyanların bu davranışı Arapların Erzurum yaylasına yerleşmelerinde etkili olduğu gibi bölgede bulunan Türk oymaklarının da İslâm'ı kabul etmesi ile Müslümanların Karadeniz'e ve Pontus üzerine yürüme tehlikesini gündeme getirdi. Bizans, Müslümanların bu konumundan rahatsız oldu. Dinlerinden serbest bırakılan Gregoryen Hristiyanların, İslam ordularına karşı koymadıklarını öğrenen İmparator II. Konstantin, bölgeyi kuvvetle idaresine almaya ve Ermeni Kilisesini de Bizans Kilisesine bağlamaya karar verdi. Böylece onları kendi davasına daha sıkı bağlayacağına inanıyordu[36]. Bir başka ifade ile huzursuzluğu gidermek için Bizans İmparatorluğu, doğu sınırlarını Ermenilerden temizleme yolunda bir politika geliştirdi. Bu politika neticesinde; Gregoryen Ermeni Kilisesi ortadan kalkacak ve bölgede huzur sağlanmış olacaktı[37]. Bunun için Divin'e gelen Ortodoks papazlar, halkı Kadıköy-Konsilinde alınan kararları kabule zorladı. Daha fazla baskıya dayanamayan Gregoryen ahali mezheplerine bağlılıklarını sürdürebilmek ve daha rahat bir ortamda yaşamak için Reştunili Teodoros öncülüğünde Şam Valisi Muaviye'ye elçi gönderip, itaatini arz etti[38].

X. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Bizans İmparatorluğunun Gregoryen Hristiyanlara yaptığı zulmü Sımbat, Vakayinamesinde şöyle dile getirir. "Bu zamanda menfur hadım ağaları, İmparator Nikefor'un nezdine gidip Ermeniler hakkında tezviratta bulundular ve onların İstanbul Kilisesine bağlı olmadıklarını ve Hz. İsa'nın doğum gününde ayin icra etmediklerini, onların azizler için ayin günleri tahsis etmediklerini söylediler. Bu duruma sinirlenen İmparator, Ermeni milletini mahvetmek üzere Ermenistan'a yürüdü[39]."

Selçuklulardan önce Doğu Anadolu'da Bizans İmparatorluğuna tâbi iki Ermeni Prensliği bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Bagartuni hânedanının elindeki Anı, diğeri de Ardzruni hânedanının başında bulunduğu Van Gölünün doğusundaki Vaspuragan prensliği idi[40]. 1021 yılında Vaspuragan Prensi Senekerim bir anlaşma ile topraklarını İmparator II. Basil'e (976-1025) terk ettiğinden kendisi Sivas yöresine yerleştirildi[41].

Gregoryen Ermeni Kilisesini ve mensuplarını ortadan kaldırmak amacıyla Bizans İmparatoru, İstanbul'a davet ederek getirdiği Ermeni Kralı II. Gagik'ten, Anı'yı teslim etmesini istedi.

---

(33) M. Streck, "Ermeniye", İA. IV, s. 319; Mamikanlı Grigor'un (662-685), Emevilere bağlı hükümeti sırasında Gregoryen Kilise edebiyatı ziyadesiyle gelişti. Yine bu dönemde Anı'lı rahip Ananiya, çok fazla itibar gören bir *"Kilise Takvimi"* yazdı. Gregoryen-Hristiyanlığın bayram-yortu ve husuŝî ayinlerini bildiren risale için bkz. F. Kırzıoğlu, age., I, s. 219.

(34) G. Abû'l-Faraç, age., I, s. 191.

(35) Gregoryen Hristiyanlığa mensup yöneticilerin, Hz. Muhammed ile mallarına, canlarına ve kiliselerine dokunulmayacağına dair ahit yaptıkları bu antlaşmanın da Kudüs'te Yakubî Kilisesinde mevcut olduğu bildirilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Mervan el-Muddavvar, **el-Ermanu Abr et-Tarih**, Şam 1980, s. 476 ve devamından naklen; A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 51 vd.

(36) K. Karabekir, **Ermeni Dosyası**, (nşr. F. Özerengin), İstanbul 1994, s. 82 vd.

(37) Y. Ercan, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 209 vd.

(38) F. Kırzıoğlu, age., I, s. 217; E. Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s. 71 vd.

(39) **Başkumandan Sımbat Vekainamesi** (951-1334), (H. D. Andreasyan; Basılmamış Tercüme 1946), s. 3, [TTK. Kütüphanesi Nu. Ter/68.]

(40) Vaspuragan Prensliği ve Ardzruni ailesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. F. N. İskender, **Ermeniyye Beyne'l-Bizantıyyin ve'l-Etrâkil-Selâçıka fi Musannefi Aristakis el-Lastiverti (1000-1071)**, İskenderiyye 1983, s. 25.

(41) İ. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s. 272; F. N. İskender, age., s. 34.

Aksi takdirde kendisini hapsedeceğini söyleyen İmparatorun baskısına dayanamayan Gagik, Anı'yı Bizans'a vermeye mecbur kaldı[42]. Hemen akabinde Suşehri civarına gönderilerek mecburî ikamete tâbi tutuldu[43].

1045 yılında IX. Konstantinos tarafından Anı zapt edilerek Bagartuni ailesinin hâkimiyetine son verildi ve yörede yaşayan bütün Gregoryen Ermenilere, Bizans Kilisesine iltihak etmeleri için baskı yapıldı[44]. Bizans bürokratları ve papazları, Ermenilerin şehir, kilise ve manastırlarına yerleştiler. Hemen akabinde Gregoryen Hristiyanlığı ve Ermeni Kilisesini ortadan kaldırmaya yönelik dinî kıyımlara başladılar. Bu kıyımlarda âdeta Bagartuni ve Ardzruni aileleri ortadan kaldırıldı[45]. Din için yapılan bu zorlama ve eziyet, halkın Bizans idaresine ve kilisesine karşı nefretini iyice artırdı. Bu durum Gregoryen Ermenilerin İç Anadolu'ya göç etmelerinde önemli bir etken oldu[46]. Ancak Gregoryen Hristiyanlar kendi kiliselerine olan bağlılığını devam ettirdi[47]. Bizans'ın, uygulamaya koyduğu tehcir politikalarının başarısızlığında; Ermeni yazısının icadı, İncil'in Ermenice'ye çevrilmesi ve kiliseler arasındaki sürtüşme etkili oldu.

Bizans İmparatoru, ordu komutanı Manuel Komnen'in Türklere yenilmesine sebep olan Gregoryen Ermenileri cezalandırmak için 1070 yılında Malazgirt Meydan Muharebesinden önce Sivas üzerine yürüdü. Şehrin yağmalanmasını emrederek pek çok kişiyi katletti. Bununla yetinmeyen Romen Diyojen, Ermeni prenslerini Sivas'ın dışına sürdü. Sefer dönüşünde Gregoryen Ermeni Kilisesini ortadan kaldıracağına dair yemin etti[48]. Bu durum Malazgirt Savaşına katılan Gregoryen Hristiyanlarla, Bizanslılar arasındaki köklü düşmanlığın doğurduğu karşılıklı şüpheyi ve güvensizliği artırdı[49]. Özellikle XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğunun merkezîleşme siyaseti, vergilerin artırılması ve Ermeni Kilisesine karşı kötü davranışı, Gregoryen Hristiyanların önemli rol oynadıkları uçlarda millî ve dinî duygularını incitti[50]. Bütün bu gelişmeler Gregoryen Ermenilerinin, Malazgirt Savaşı'nda (1071) Bizans ordusunu ilk terk eden kuvvetlerden biri olmasına neden oldu[51]. Bundan dolayı Bizanslı yazarlar, Gregoryen Ermenileri, Hristiyan alemine ihanetle suçladılar[52].

---

(42) Başkumandan Sımbat Vekainamesi, s. 29 vd; ayrıca bkz. Urfalı Mateos, **Vekayî-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 79.

(43) E. Hahıgmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (nşr. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 173.

(44) Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269), (nşr. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, I/2, (1937), s. 177.

(45) A. Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983, s. 13. Diğer taraftan Gregoryen Ermeni Kilisesi üzerinde bu baskılar devam ederken 1054 yılına gelindiğinde Roma ve Bizans İmparatorluğu arasındaki dinî ve siyasî çekişmeler diyofizitlerin mensup olduğu Kiliseyi, nihai olarak ikiye böldü. [Bkz. F. Dvornık, age., s. 34; A. A. Vasılıev, age., s. 430.) Bu dinî ve siyasî çekişmeler, Hristiyanlığın ortaya çıkışından bu tarafa uzun bir süre dinî ve idarî bakımdan bölünmeden devam eden diyofizit kiliselerin, müstakil hareket etmelerini doğurdu. Bu durum Hristiyan âleminde diyofizit ve monofizit ayrımından sonra ikinci büyük ayrılığı getirdi. [Kiliseler arasındaki ayrılığın nedenleri için bkz. M. Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", **AÜİFD XXVII**, Ankara 1985, s. 127 vd, 137 vd.] Böylece ortaya çeşitli mezhepler çıktı. Roma'ya dinî ve idarî yönden bağlı olan Hristiyanlara *"Katolik"*, İstanbul'daki Kiliseye bağlı olanlara da *"Ortodoks"* adı verildi. [Bkz. B. Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul 1990, s. 223, nu: 39; A. Küçük, **Ermeni Kls...**, s. 70.]

(46) A. A. Vasılıev, age., s. 399; İ. Parmaksızoğlu, "Ermeniler", **TA. XV**. s. 329; G. Öğün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara 1992, s. 79; M. Streck, "Ermeniye", **İA. IV**, s. 320.

(47) C. Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (nşr. Y. Yücel, B. Yediyıldız), Ankara 1992, s. 32.

(48) F. Demirtekin, **Malazgirt Meydan Muharebesi**, İstanbul 1943, s. 43.

(49) C. Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (nşr. Z. Kerman), **Türkiyat Mecmuası XVII**, İstanbul 1972, s. S.92.

(50) P. Wittek, **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu**, (nşr. F. Arık), İstanbul 1947, s. 27.

(51) F. Demirtekin, age., s. 62, nu: 2; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt Muharebesi", **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan**, İstanbul 1968, s. 196; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984, s. 30.

(52) F. Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981, s. 109, nu:192.

Gregoryen Ermeniler, artık kendilerini müdafaa etmeyerek, sadece ağır vergiler almakla iktifa eden ve asırlardır kendilerini dinî baskı altında tutan bu imparatorluğa tâbi olmaktansa, hafif vergi mukabilinde mal ve can emniyetinin yanı sıra dinî özgürlüklerini de temin eden Selçuklu Türklerinin idaresine girmeyi tercih ettiler(53). Çünkü Bizanslılar, yaptıkları kötülüklerle Gregoryen Hristiyanlığa mensup Ermeni toplumunu felâketlere sürüklemişlerdi(54).

Ermeniler başlangıçta daha çok Erivan-Gökçe göl bölgesinde yaşarken, daha önce ifade edildiği gibi Bizans'ın tehcir politikalarından dolayı tedricen batıya doğru yayıldı. Türklerin Doğu Anadolu'ya gelmeleri ve yerleşmeleri üzerine de onlar, kısmen Fırat'ın batısındaki yerlere, XI. yüzyılda da çoğunlukla Kilikya denilen Toroslar ve Antakya bölgelerinde bir yoğunluk meydana getirdiler(55). Bu durum Kilikya-Ermeni Prensliğinin kurulmasına da ortam hazırladı(56).

İmparatorluğun bütün imkanlarını kullanan Ortodoks Kilisesi, Gregoryen Ermeni Kilisesine kendi görüşlerini kabul ettirmek için her türlü yolu denemesine rağmen, hiçbir faaliyeti kabul görmedi. Dinî anlamda birlik ve beraberliği tesis etmek için yapılan girişimler, iki mezhep arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi(57). Bizans yönetimine karşı Gregoryen Hristiyanların besledikleri nefret ve düşmanlık, Ermeni Kilisesinin toplumsal hayatta daha da öne çıkmasına neden oldu(58). Çünkü Gregoryen Hristiyanlar, kiliselerinin yaşamasını milliyetlerini korumanın bir şartı olarak bilmiş ve Bizans'la birleşmeyi yok olma şeklinde değerlendirmiştir(59). Bizans İmparatorluğunun bu yöndeki eylemlerinin akisleri, Ermeni kaynaklarında çok geniş ve kin dolu ifadelerle yer almıştır(60).

Ermenilerle-Bizanslılar arasındaki dinî mücadele ile ilgili olarak, XII. yüzyılda yaşamış olan büyük Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos, Vekayi-Namesinde Ermenilerin yaşadıkları toprakların Bizans'a devredilmesinden özetle şöyle yakınmaktadır: Ermeni Milletinin, Grek Milletinin (Bizans'ın(61)) yüzünden çektiği ısturapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü Grekler, Ermeni Milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdir. Ermenistan, Greklerin elinden (Türkler tarafından) alındıktan sonra Ermeniler, Romalıların (Bizanslıların(62)) bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular. Fakat onlar, bundan sonra da Ermeni mezhebinin tetkikiyle uğraştılar ve Allah'ın kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar bu gayeleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler. Bizanslılar, Katoğikos Bedros'un ölümünden sonra baskılarını daha çok artırarak mukaddes makama karşı daha çok hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalketon mezhebine (451 Kadıköy Konsilinde alınan kararlar(63)) sokmak istiyorlardı. Bu zamanda Ermeni mezhebi hayli tecavüzlere uğradı(64). İşte Ermeni Milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kamilen kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkalanan bir kan deryası hâline geldi(65).

Yine Urfalı Mateos Vekayi-Namesi'nde, Bizans İmparatorluğunun Gregoryen Ermeni Kilisesi ile birleşme girişimlerinden şöyle bahseder: Roma (Bizans) İmparatoru Dugidz, Patrik ve

(53) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, Ankara 1984, s. 78.
(54) Bkz. Başkomutan Sımbat Vekainamesi, s. 38.
(55) S. Koçaş, age., s. 15.
(56) A. Kaşgarlı, age., s. 1-63; S. Koçaş, age., s. 33.
(57) D. Kılıç, **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler**, Elazığ 1999, s. 33.
(58) G. Barker, **O'nun İzinde Hıristiyanlık ve Laiklik Tarihi**, (nşr. Kitabı Mukaddes Şirketi), İstanbul 1985, s. 161.
(59) A. Küçük, Ermeni Kls..., s. 65.
(60) A. Sevim, Selçuklu Ermeni İlş..., s. 14.
(61) Bkz. U. Mateos, age., s. 385.
(62) Bkz. U. Mateos, age., s. 401.
(63) Bkz. U. Mateos, age., s. 390.
(64) U. Mateos, age., s. 111 vd.
(65) U. Mateos, age., s. 122.

bütün ruhanîlerle hadım ağaları sınıfı, imparatorun şeytanî ve kötü fikirlerine uyarak düşünceleri-ni tatbik etmeye kalkıştılar. İmparator ve müttefikleri, Ermeni mezhebini ortadan kaldırmak ve St. Gregoire Lusavoriç'in inançlarını bozmak istiyorlardı. Çok eski senelerden beri tesis edilmiş ve kökleşmiş olan Ermeni Kilisesi'ni kaldırmağa ve yerine kendi şeytanî ve karmakarışık mezhebini koymağa karar verdiler. İmparator Dugidz, Sivas şehrine haber gönderip Ermeni prensleri Atom'u ve Apushal'ı İstanbul'a davet etti. Bunlar imparatorun niyetinden kuşkulanmakla beraber İstanbul'a gittiler. İmparator önce hüsnü kabul gösterdi. Fakat birkaç gün sonra kötü niyetini açığa vurarak onlara: "İmparatorluğumuzun emri mucibince, siz ve bütün Ermeni reisleri Roma (Bizans) mezhebine göre vaftiz olunmalısınız" dedi(66).

Osman Turan'ın naklettiğine göre, Süryani Mihael de o dönemi şöyle izah eder: Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulüm yapıyorlardı. Çıkarılan emirname ile batıl mezheplerini kabule zorluyor ve bizi ezmeye çalışıyorlardı(67).

İmparator II. Sahak da, Gregoryen Ermenilere, kendi mezhebine katılmaları için şiddetle muamele ederek işkenceler yaptı ve pek çoğunu Ortodoksluğa girmeye mecbur bıraktı. Baskı altında tutulan bölgede, üç piskoposluk makamı ve bin altı yüz papaz vardı. İmparator bunları bir araya toplayıp mezheplerini değiştirmek için zorladı(68). Bütün bu baskılar sonucunda Bizans İmparatorluğu, sınır bölgelerinde oturan Gregoryen Ermenilerin bir kısmını Ortodoks Kilisesine bağlamayı başardı. Mezhep değiştirenler Hay-Horom (Kadıköy Konsiline bağlı Ermeniler) adını aldılar ve daha sonra Greko-Ortodoks toplumu içerisinde eridiler(69).

Bizans İmparatorluğu, sınırlarındaki Ermeni yoğunluğunu kırabilmek için uyguladığı baskı politikası, Selçukluların İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu bölgesine gelmesine kadar devam etti. Süryani Mihail'in ifadesiyle, Greklerin ele geçirdikleri bölgelerdeki hakikî Hristiyanlara (Ortodoks olmayan) zalimane bir şekilde davranmaları, Allah'ı onlara karşı öfkelendirdi ve onların başına Türkleri bela etti(70).

Türklerin Millet olarak yaratılıştan var olan âdil ve hoşgörülü davranma hasletleri, kurdukları devletlerin bünyesinde muhtelif din ve mezheplere mensup çeşitli milletlerin rahatça yaşamalarını sağladı. "Cihana hâkim olma" mefkuresi ile hareket eden Türklerdeki bu müsamahalı düşünceyi fark eden ilk Hristiyan topluluk da Gregoryen Ermeniler oldu. Ön-Asya'da yeni ve dinamik bir kuvvet olarak gelen Selçuklu Türklerinin müsamahakâr tutumlarını gören Gregoryen Hristiyanlar, onların hâkimiyetine girmeyi tercih etti(71). Selçuklu Sultanı Alparslan, Gregoryen Hristiyanları himayesine alarak, Ermeni Kralı David'in oğlu Kivrike'nin kızı ile evlendi(72). Selçuklu idaresi, Ermenilere karşı İslâmî prensipler dahilinde "adalet ve iyilikle" muamele ederek, Gregoryen Ermeni Kilisesi ve mensuplarına huzur bahşetti(73).

Anı Ermeni Başpiskoposu Barseğ, bazı Ermeni prensi ve din adamlarıyla birlikte vergilerin azaltılması ve Ermeni Philaretos Brachamios tarafından sayıları dörde indirilen Ermeni Patrikliği meselesini görüşmek için İsfahan'a, Sultan Melikşah'ın yanına gitti. Sultan, Ermeni heyetine izzet ve ikramda bulundu. "Ermeni Katoğikosluğu'nun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve din adamlarının vergiden muaf tutulması" için bir ferman hazırlatarak Barseğ'e verdi. Bunun uygulanması için Melikşah, Azerbaycan Selçuklu Genel Valisi Kutbiddin İsmail'i

---

(66) U. Mateos, age., s. 128; Başkumandan Sımbat Vekainamesi, s. 39 vd.
(67) O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984, s. 18.
(68) M. Vardan, agm., s. 212.
(69) Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s. 16.
(70) **Suryani Mihail Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195)**, (H. D. Andreasyan Basılmamış Tercüme 1944), s. 8. [TTK, Kütüphanesi Ter/44.]
(71) M. Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 126.
(72) M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, İstanbul 1972, s. 27; A. Sevim, Selçuklu Ermeni İlş..., s. 16.
(73) R. Şahin, "Tarih Boyunca Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir 1983, s. 103 vd.

görevlendirdi. Bütün Ermeni Kilise ve Manastırlarının Selçuklu Devleti'nin himayesine aldığını ilan etti(74). Selçuklu hâkimiyeti döneminde Ermenilerin oturduğu bölgelerin imarı için büyük çabalar harcandı. Sultan Melikşah'ın bu davranışı Selçuklu Devleti içerisindeki Gregoryen Hristiyanların kendisine ve devletine olan bağlılıklarını bir kat daha artırdı(75). Bunun yanında devlet içerisinde başta Gregoryen Ermeniler olmak üzere, Selçuklu vassalı olarak tüm Gayrimüslim azınlığa gösterdiği hoşgörü sebebiyle Ermeni ve Süryani kaynaklarında, Selçuklu Sultanlarıyla ilgili olarak övgü dolu pek çok ifadeler yer almaktadır(76).

Meselâ Ermeni Patriği Basile, Melikşah hakkında "Her tarafa barış ve hâkimane bir idare kurdu. Bütün hükümdarlardan daha akıllı ve kuvvetli idi ve bildiklerimizin hepsinden âdil olduğundan kimseye keder vermedi. Yüksek fikirleri, âdil ahlâkı ve şefkati ile kendisini herkese sevdirdi. Böylece harp ve şiddetle değil, gönülleri kazanmak suretiyle hiçbir hükümdarın elde edemediği memleketlere sahip oldu. Eğer ömrü vefa etse idi, çok süratle artan kudreti dolayısıyla, Avrupa'yı da devletin hudutları içerisine alacaktı(77)" demektedir. Yine Urfalı Mateos, Kılıçaslan'ın ölümüyle ilgili olarak da şunları kaydetmiştir; "...Kılıçaslan büyük bir muharebede öldü ve Hristiyanlar onun için büyük matem tuttular. Çünkü o, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı(78)."

Süryani Mihail'den naklen Claude Cahen, Türkleri şöyle tarif eder: "Türkler kutsal gizlere önem vermediklerinden, bir kimsenin nasıl ibadet ettiğini araştırmak ve bu nedenle bir kimseyi cezalandırmak onlara çok ters gelen bir şeydir. Bu yönden hain ve yobaz kimseler olan Greklerin tam karşıtıdırlar(79)."

Gregoryen Ermeniler, barış ve güven içinde yaşama imkanını Selçuklular da bulmuştur(80). Bu yüzden Ermeni ve Süryani tarihçileri, Selçukluların din ve mezheplerine hiç karışmadığını, kilise ve manastırlarına hiç dokunmadıklarını her fırsatta belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir(81).

Sonuç olarak; Gregoryen Ermeni Kilisesi ve mensuplarının, yüzyıllardan beri dillerinin, adetlerinin, geleneklerinin ve bilhassa dinî inançlarının farklı olması, Bizanslıların onlara karşı olan düşmanlığını artırmıştır. Bizans'ın takip ettiği Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma politikası sonucunda Ortodoksluğu seçen bir kısım Ermeniler, Rumlaşarak benliklerini kaybetmişlerdir. Diğer taraftan dinî inançlarına ve kiliselerine sımsıkı sarılan Gregoryen Ermeniler ise, bir takım zorlama ve baskılara göğüs gerdikleri için öldürülmüşler, hayatta kalanların ellerinden zorla toprakları alınarak sağa sola dağıtılmışlardır. Böyle bir ortam içerisinde Gregoryen Hristiyanlar, Ermeni tarihçilerin ifadesiyle Selçukluların gelişiyle kurtulmuşlardır. İnsanca bir muameleye tâbi tutulan Gregoryen Ermeniler, yine dinî inançlarını yaşamadaki hürriyetlerine de Selçuklular zamanında kavuşmuşlardır. Selçukluların bu davranışı Gregoryen Ermeni Kilisesi ve mensuplarını baskı ve zorlamalar neticesinde yok olma tehlikesinden kurtarmıştır. Selçuklu Türklerinin hoş görüsü ve İslam'ın ehli kitap uygulaması, Osmanlı Türklerinde de aynen devam ederek sürmüştür. İşte bu gelenek sayesinde Gregoryen Ermeniler, genç Türkiye Cumhuriyetinde dinî fenomen ve kültürlerini kesintisiz olarak günümüze kadar getirebilmiştir.

---

(74) A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993, s. 104; R. Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir 1983, s. 70.
(75) İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, s. III.
(76) A. Sevim, Selçuklu Ermeni İlş..., s. 20.
(77) U. Mateos, age., s. 178 vd; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993, s. 325.
(78) U. Mateos, age., s. 231.
(79) C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (nşr. Y. Moran), İstanbul 1994, s. 212.
(80) **Türk Ermenilerinden Gerçekler**, (nşr. Jamanak yayınları), İstanbul 1980, s. 3.
(81) O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 233.